

התמורה הגדולה כתאוריה כלכלית-פוליטית: המסר של פולני לתנועות השמאל בעידן המשברים הגדולים

אריה קרמפף*

תקציר. חיבור זה מבקש לפענח את העניין המחודש שרבים מוצאים בהגותו של קרל פולני בשנים האחרונות, ובפרט בספרו התמורה הגדולה. ייחודו של פולני בכך שהוא מציע ביקורת של המשטר הקפיטליסטי שאינה מבוססת על הנחות יסוד מרקסיסטיות, ואף קוראת עליהן תיגר. פולני, כך אטען במאמר, מציע שלוש טענות יסוד המאתגרות גם את השיח של הימין הליברלי וגם את השיח של השמאל החברתי. ראשית, את הכוח המניע של התמורה הגדולה במאה התשע-עשרה הוא מייחס לתהליך הגלובלי של בינאום הכסף (גלובליזציה פיננסית), ולא לגורמים מקומיים. שנית, הוא מצמצם את תפקידה של מלחמת המעמדות בעיצוב הקפיטליזם המודרני; לתפיסתו, ליחסים בין מדינות הלאום ובין המערכת הכלכלית הבינלאומית היה תפקיד משמעותי יותר בעיצוב המשטר הקפיטליסטי במאה התשע-עשרה והעשרים. שלישית, נקודת התורפה של המשטר הקפיטליסטי לידו אינה אי-השוויון שהוא יוצר, אלא הפגיעות שלו כתוצאה מחוסר יציבות ומפגיעה בתשתית האנושית, החברתית והטבעית המאפשרת אותו. טענות אלו מסבירות מדוע רבים מוצאים אצל פולני תשובות לשאלות העולות מחדש בעידן המשברים הגדולים בתחילת המאה העשרים ואחת.

מילות מפתח: התנועה הכפולה, גלובליזציה פיננסית, כלכלה פוליטית

את פולני נהוג לקרוא כהוגה נורמטיבי וכסוציולוג. הקריאה הנורמטיבית מדגישה את ביקורת המשטר הקפיטליסטי, את רעיונותיו על כלכלת הצרכים, הכלכלה המוסרית והקהילתנות (סיטבון, 2020). הקריאה הסוציולוגית מדגישה את מושג המשוקעות - embeddedness - שהיה למושג מרכזי ונפוץ בסוציולוגיה הכלכלית (Gemici, 2008). מוכרת פחות היא הקריאה של פולני ככלכלן פוליטי. בשנים האחרונות רעיונותיו משמשים כלכלנים פוליטיים לחקר הקפיטליזם מנקודת מבט השוואתית ובינלאומית (Bohle &

* פרופ' אריה קרמפף, בית הספר לממשל וחברה, האקדמית תל אביב-יפו

מאמר זה הוא גרסה מעובדת של הרצאה שניתנה באירוע ההשקה של המהדורה העברית של התמורה הגדולה, אשר התקיים באוניברסיטת תל אביב ב-24 בנובמבר 2021. אני מבקש להודות לתום פסח על הערותיו.

של פולני, את הנחות היסוד הכלכליות הפוליטיות ואת מנגנוני השינוי שהוא מתאר יש לזקק מתוך הנרטיב ההיסטורי שהוא מציג לגבי השינויים שעברה הכלכלה העולמית במהלך המאה ה-19 וה-20.

במאמר סקירה זה אני מבקש לקרוא את התמורה הגדולה (פולני, 2020) כספר המציג תאוריה כלכלית פוליטית. תרומתה של תאוריה זו, אטען, בכך שהיא מציגה מנגנון המסביר את השינויים שעבר הקפיטליזם העולמי במאה ה-19, והיא יכולה להסביר גם את השינויים שעבר הקפיטליזם העולמי בעשורים האחרונים. התאוריה הזאת נבדלת מהסברים מקובלים אחרים, ובפרט מההסברים המרקסיסטיים.

אף שהתמורה הגדולה יצא לאור לפני יותר מ-70 שנה, אפשר לקרוא אותו כתרומה רעננה וחדשנית לשיח הכלכלי-פוליטי בעידן שלאחר המשבר הפיננסי העולמי. הספר מזכיר לנו מחדש דברים ששכחנו ככלכלנים פוליטיים. הוא שולח לנו מסר מן העבר: גישה חדשנית לחקר הקפיטליזם, הכוחות והגורמים המניעים אותו בזירה המקומית והגלובלית. משום כך תרגומו של התמורה הגדולה לעברית בשנה האחרונה, אירוע שהוא הזרז לכתיבת סקירה זו, הוא בעל חשיבות רבה.

אפתח בהצגת התאוריה הכלכלית-פוליטית המזוקקת מתוך התמורה הגדולה. אטען כי פולני מציג תאוריה שמסבירה כיצד המוסדות הפוליטיים והכלכליים היו אלה שיצרו ועיצבו את כלכלת השוק. במובן זה פולני מציב אלטרנטיבה לתאוריה המרקסיסטית, שלפיה המוסדות הפוליטיים הם תוצאה של כלכלת השוק. לאחר מכן אדון בהשלכותיה הפוליטיות של תאוריה זו. אנסה להסביר את חוסר הפופולריות של פולני עד המשבר של 2008, ואת העניין ההולך וגובר בעבודתו מאז 2008. אסיים בדיון באתגר שפולני מציב לתנועות השמאל החברתי בעולם ובישראל.

פולני כפשוטו

הטענה המרכזית המוצגת בתמורה הגדולה היא כי את תהליכי השינוי המאפיינים את המשטר הקפיטליסטי אפשר לתאר על פי היגיון של תנועה כפולה. התנועה האחת, תנועת המסחור – קומודיפיקציה, או marketization – נוצרת כאשר ההיגיון של השוק מוחל על מרחבים חברתיים שהתנהלו קודם לכן בהתאם להגיונות לא מסחריים כמו המשפחה, הקהילה והמדינה. תנועת המסחור חושפת את החברה האנושית לכוחות השוק ולמנגנון המחירים. כתוצאה מתהליך המסחור מתערערים המוסדות החברתיים המספקים לבני האדם יציבות. תנועת הנגד לתהליך המסחור היא התנועה של הגנה חברתית. זו באה לידי ביטוי באמצעות חקיקה, רגולציה והסדרים מוסדיים שונים המגבילים את זרימת הסחורות, השירותים וההון במטרה לגונן על בני האדם, על המרקם החברתי, על המוסדות החברתיים ועל הטבע (פולני, 2020, עמ' 134).

פולני אינו רואה בכלכלת השוק כשלעצמה את המאפיין המייחד את המשטר הקפיטליסטי כיום (כלומר, מאז המאה ה-19). כבר בתקופה הטרומית-קפיטליסטית היו קיימים שווקים, אולם הם "לא היו אלא נספח של החיים הכלכליים" (פולני, 2020, עמ' 80). במובן זה, פולני דוחה את הטענה הליברלית שכלכלת השוק וההומו אקונומיקוס הם

אוניברסליים וא-היסטוריים. הקפיטליזם, בצורתו הנוכחית, הוא תוצר של העידן שהחל במחצית השנייה של המאה ה-18 ושהגיע לשיאו במהלך המאה ה-19. בתקופה זו חדר הגיון השוק לשלושה מרחבים: מרחב יחסי העבודה, המרחב של נכסי דלא-ניידי (הקרקע) ומרחב הכסף, הבנקאות והפיננסים. חדירתו של הגיון השוק למרחבים אלו יצרה שלוש סחורות שפולני מכנה אותן "סחורות פיקטיביות": עבודה, אדמה וכסף.

יש לשאול מה הופך סחורות אלו לפיקטיביות. הרי אפשר לטעון כי אם קיימים שוק עבודה, שוק של קרקעות ושוק של כסף, אלה הם סחורות של ממש. אך עבודה, קרקע וכסף אינם סחורות של ממש, משום שהם אינם ניתנים למסחור באופן מלא. העבודה, האדמה והכסף תמיד יכללו מרכיב חברתי, לאומי או קולקטיבי ולכן מרכיב שאינו כנוע להיגיון של השוק. כדי שדבר מה יהפוך במלואו לסחורה, עליו להיות קניין פרטי מבובן המלא והמוחלט של המושג. כאשר אדם רוכש סחורה פשוטה, למשל ככר לחם, הכיכר נמצאת בבעלותו המלאה והמוחלטת. הוא חופשי לעשות בה כרצונו - לצרוך אותה, להשמיד אותה או לשמור אותה לשימוש עתידי. סחורות פיקטיביות, בניגוד לסחורה הפשוטה, לעולם אינן נמצאות לגמרי ובאופן מוחלט בבעלות הרוכש (Fraser, 2014).

את העבודה אי-אפשר לנתק מן האדם כישות ביולוגית, חברתית, משפטית ופוליטית. העובד אינו נמצא בבעלות המעסיק, וזה האחרון אינו יכול לבצע על העובד כל פעולה שעולה בדעתו. בעלותו של המעסיק על כוח עבודה מוגבלת באמצעות החוק, באמצעות המבנה של המערכת החברתית והפוליטית, וגם כתוצאה מאילוצים ביולוגיים. הקרקע היא מוצר מוגבל הנתון לשליטתן של המדינות הריבוניות. קרקעות עוברות מיד ליד לא רק באמצעות סחר חליפין אלא גם כתוצאה ממלחמות. הקרקע היא משאב לאומי, והיא אינה פוסקת להיות כזאת גם כאשר היא הופכת לפרטית. מדינות ריבוניות אינן מפקירות לחלוטין את המשאבים הלאומיים לכוחות השוק. לבסוף, את הכסף אי-אפשר לנתק מן המדינה המנהלת אותו באמצעות בנק מרכזי. יציבותם של הכסף ושל המערכת הפיננסית דורשת את קיומו של הריבון שיגביל את היצע הכסף וישמש מלווה של מוצא אחרון בעת משבר. הכסף והמערכת הפיננסית הם מוצר ציבורי ותשתית מוסדית לפעילות המשקית כולה. מבנהו של הכסף הוא אפוא תמיד היברידי: פרטי וציבורי (Mehrling, 2010).

כדי להפוך את העבודה ואת הקרקע לסחורות פיקטיביות (בשוק הכסף אדון בהמשך) היה צורך בפעולה אלימה וכוחנית מצד המדינה. לטענת פולני, תהליך יצירתם של שוק העבודה ושוק הקרקעות היה אלים משום שהוא דרש לפרק את המסגרות החברתיות שסיפקו לאדם את צורכי החיים שלו בכלכלה הטרומ-קפיטליסטית. זהו אחד המסרים התאורטיים החשובים של התמורה הגדולה: כדי ליצור את השוק החופשי היה צורך בשימוש באמצעים מדינתיים, ריבוניים ואנטי-ליברליים שכללו פגיעה בזכויות אדם וקניין; ללא הפירוק הזה של מסגרות לא היה לאדם תמריץ למכור את עבודתו בשוק העבודה המתגבש. יצירתה של כלכלת השוק דרשה את "הריסת המבנים החברתיים כדי לזקק מתוכם את רכיבי העבודה" (פולני, 2020, עמ' 164). אם כן, פולני אינו דוחה את התאוריה הליברלית של השוק ואינו טוען כי היא שגויה; הוא מבקר את האידאולוגים הליברלים על כך שהם מדחיקים את ההיסטוריה הלא-ליברלית של השוק ומציגים אותו כמוסד אוניברסלי וחסר היסטוריה.

ראוי לציין כאן את ההבדל בין מושג המסחור של פולני למושג המסחור של מרקס. מרקס מבסס את הסבריו לתהליך המסחור בכלל ולמסחור העבודה בפרט על תהליך החליפין

ומנגנון המחירים. יתר על כן, הוא מניח כי תהליך המסחור של העבודה הופך את העבודה לסחורה של ממש שעוברת מן העובד למעביד: "מה שעומד בשוק לעומת בעל-ההון, במישרין – הרי זו לא העבודה, אלא העובד. ואין זה מוכר אלא את כוח-עבודתו. משהתחילה עבודתו ממש, שוב פסקה זו מלהיות שלו" (מרקס, 1953, עמ' 440). עבור מרקס, תהליך המסחור של העבודה נובע משאיפתם של בעלי ההון לרווח ומעקרון הירידה ברווחיות (זכים, 2020): בעלי הון ומשקיעים מחפשים הזדמנויות עסקיות חדשות בדמות שווקים חדשים ופונים לא רק למדינות לא מפותחות אלא גם למרחבים חברתיים בתוליים מבחינה כלכלית. פולני מסביר את תהליך המסחור בדרך שונה. לטענתו תהליך המסחור הוא תנאי לקיומו של שוק העבודה, ולכן הוא אינו יכול להיות תוצאה של המפגש בין המעסיק למועסק (2020, עמ' 142). במונחיה של ננסי פרייזר, לפי התאוריה של מרקס הסתירות של הקפיטליזם נובעות מתוך ההיגיון הכלכלי של השוק, ואילו התאוריה של פולני גורסת כי המשבר נוצר כתוצאה מסתירה בין השוק למוסדות שהוא שזור בהם, קרי החברה והטבע (Fraser, 2017, pp. 2–3). לכן תהליך המסחור של העבודה נידון לכישלון, והיא לעולם לא תהפוך לגמרי לסחורה¹; מסחור מלא של העבודה יוביל למשבר שיחתור תחת קיומו של השוק. כפי שמנסחת זאת פרייזר, "הסחר בפסאודו-סחורות [...] משול לנמר האוכל את זנבו" (Fraser, 2017, p. 3).

עד כאן פולני כפשוטו. מה שחסר, לכאורה, בתיאור של פולני הוא התייחסות למניע לתהליך המסחור. פרייזר סבורה שההסבר של מרקס – השאיפה להגדיל את הרווחיות בסביבה של שיעורי רווח הולכים וקטנים – מציע פתרון לשאלה שלפולני אין תשובה עליה. ללא תפיסת ההון של מרקס, היא טוענת, "אין לנו דרך להבין מדוע 'השווקים המסדירים את עצמם' מחדירים את עצמם למרחבים הולכים וגדלים של חיים חברתיים" (Fraser, 2017, p. 4). הטענה כי המדינה היא שמחדירה את השווקים למרחבים חברתיים חדשים אינה מספקת, משום שלא ברור מהו המניע של המדינה; האם היא פשוט משרתת את האינטרס של ההון? במקרה זה אנחנו חוזרים אל ההסבר המרקסיסטי. לטענתי, פולני מציע תשובה טובה לשאלה זו, אך תשובתו חורגת מן התחום של הכלכלה הפוליטית המקומית ודורשת התייחסות למערכת הבינלאומית ולבינאום של הכסף.

הגלובליזם

בפתיחת התמורה הגדולה, ממש בפסקה הראשונה, פולני מציין כי בכונתו להתמקד בארבעה מוסדות: המערכת הגאופוליטית הבינלאומית ("מאזן הכוחות"), כלכלת השוק, המערכת המוניטרית והפיננסית הבינלאומית ("תקן הזהב") והמדינה הליברלית (מה שהיום ייקרא המדינה הניאו-ליברלית) (טבלה 1). מבין ארבעת המוסדות הללו פולני מייחס חשיבות מרעפת למבנה המערכת המוניטרית והפיננסית הבינלאומית. על פי הפרשנות שאציע כאן, פולני מראה כיצד הליברליזציה הפיננסית צמצמה את מרחב הפעולה המקרו-כלכלי של המדינות, ואילצה אותן לקדם את המסחור של העבודה והקרקע.

1 זהו הבסיס לטענתם של הסוציולוגים פרד בלוק ומרגרט זומרס (Block & Somers, 2016) שהכלכלה תמיד נותרת משוזרת במוסדות.

טבלה 1. המוסדות המעצבים את המשטר הקפיטליסטי לפי פולני

	פוליטי	כלכלי
מקומי	המדינה הניאו־ליברלית	כלכלת השוק
גלובלי	המערכת הבינלאומית	המערכת המוניטרית והפיננסית הבינלאומית

העובדה כי פולני פותח את ספרו בהצבעה על מוסדות הכוללים את המדינה ואת המערכת הבינלאומית מלמדת על הבדל מהותי נוסף בין התאוריה הכלכלית־פוליטית המרקסיסטית ובין זו של פולני. נקודת המוצא של הניתוח המרקסיסטי היא מיקרו־כלכלית: מרקס מסביר את התפתחות "מבנה־העל" – המוסדות הפוליטיים והכלכליים – על בסיס ניתוח מיקרו־כלכלי ומיקרו־חברתי של היחסים בין העובדים לבעלי ההון, או לתאגידים כיום. מה שמגדיר את הכלכלה הקפיטליסטית הוא יחסי הייצור (בין העובד לתאגיד). העובדה שיחסים אלו מתנהלים בתנאים של כלכלת שוק היא שמסבירה את יחסי הכוח בין עבודה להון. השאיפה לרווח בסביבה של רווחיות שהולכת וקטנה מסבירה את הכוח המניע המביא להתפשטות כלכלת השוק ולחדירתה למרחבים חברתיים וגאופוליטיים חדשים. נקודת המוצא של פולני הפוכה: המוסדות הפוליטיים קודמים לשוק מבחינה היסטורית ומסבירים אותו. מוסדות אלו גם מסבירים את המניע לתהליך המסחור. בפרט, התהליך שעברה המערכת המוניטרית והפיננסית הבינלאומית – התגבשות תקן הזהב – הוא הגורם העיקרי האחראי לתמורה הגדולה.

המשמעות של התגבשות תקן הזהב היא הבינאום של הכסף, או במונחים מקובלים יותר כיום – הגלובליזציה הפיננסית. הגלובליזציה הפיננסית במופעה כתנועה חופשית יותר ואינטנסיבית של הון החלה בסוף המאה ה־18, במקביל לעלייתה של האימפריה הבריטית (Calomiris & Neal, 2013). מגמה זו הגבירה את כוח המשיכה של סטנדרט הזהב הבריטי. במחצית השנייה של המאה ה־19 הצטרפו מדינות נוספות לתקן הזהב עד שהפך למוסד כמעט גלובלי. תקן הזהב היה אפוא גולת הכותרת של תהליך הבינאום של הכסף שהחל בתחילת אותה מאה.

הגלובליזציה של הכסף הגבילה את יכולתן של המדינות הליברליות להגיב לנסיבות כלכליות מקומיות. כללי המשחק של תקן הזהב אילצו את המדינות להגיב לתנאים המוניטריים הבינלאומיים, והדבר מנע מהן להגיב לתנאים חברתיים וכלכליים מקומיים. במילים אחרות, במקום שמדינות יחצינו סיכונים כלכליים כדי להגן על הכלכלה המקומית, על הקבוצות החברתיות ובעיקר על העובדים, תקן הזהב אילץ אותן להפנים את הסיכונים, אי־הוודאות והתנדותיות הגלובליים לתוך הזירה המקומית כדי לשמור על סביבה גלובלית יציבה. מי שספגו את הסיכונים, התנדותיות ואי־הוודאות בזירה המקומית היו בראש וראשונה העובדים. כדי להעביר את הסיכונים אל העובדים נדרשו המדינות למסחר את כוח העבודה ולחשוף את העובדים למנגנון המחירים ולכוחות השוק הגלובליים. כלומר, כדי לשמור על שערי חליפין קבועים אפשרו המדינות תנודות קיצוניות בשיעורי האבטלה:

יכולתה של המדינה לנקוט מדיניות סעד או ליוזם עבודות ציבוריות תוגבל על ידי הדרישה לאיזון תקציבי, שגם הוא תנאי מוקדם ליציבות שערי החליפין. כך, תקן הזהב יבלום את פעולתו של משרד האוצר באותה היעילות שבה הוא יבלום את הבנק המרכזי, והגוף המחוקק ימצא את עצמו ניצב בפני אותן מגבלות שחלות על התעשייה. (פולני, 2020, עמ' 202)

אם כן, המסחור של העבודה – היכולת להעסיק ולפטר עובדים לפי הביקושים בשוק – היה תנאי שאפשר את הבינאום של הכסף ושמר על יציבות משטר תקן הזהב. מדינה שהייתה מסרבת להסדר הזה הייתה משלמת מחיר כבד בדמותו של בידוד כלכלי. בפרט, מעמד ההון המקומי בה היה משלם מחיר כבד. כלומר, מסחור העבודה היה התנאי שאפשר למדינות לשרוד ולהתחרות בכלכלה עולמית שעברה גלובליזציה פיננסית (פולני, 2020, עמ' 141). הטיעון הכלכלי בדבר הקשר הסיבתי בין תקן הזהב ליכולת התגובה של מדינות לתנאים כלכליים מקומיים אינו מקורי. בתקופה שבה פולני עבד על ספרו שקד הכלכלן הבריטי ג'ון מיינרד קיינס על תוכניתו להקים מסלקה בינלאומית (international clearing union) (Iwamoto, 1995). המלצותיו של קיינס לגבי הסדר המוניטרי הבינלאומי החדש התבססו על עבודות שכתב כבר בשנות השלושים. הניתוחים של קיינס הראו כי קיים trade off בין יציבות המערכת הבינלאומית והיציבות של הכלכלות המקומיות. טענה זו מקובלת כיום גם בורם המרכזי בכלכלה, והיא מנוסחת בעקרון הטריילמה המקרו-כלכלית של מונדל-פלמינג (Mundell-Fleming trilemma) (Obstfeld, 2021). אפשר לומר שפולני עומד על כתפיו של קיינס. קיינס סיפק את התאוריה הכלכלית המסבירה את השפעת הגלובליזציה הפיננסית על המשטר הכלכלי המקומי, ואילו פולני המשיך מנקודה זו והצביע על ההשלכות הפוליטיות והכלכליות של התהליך.

תפקיד המעמדות

בהינתן התפקיד המרכזי של המדינה בעיצוב הסדר הקפיטליסטי, צריך לשאול מה מקומם של המעמדות ושל הקבוצות החברתיות המקומיות בתהליך זה. שאלה זו מהותית לכלכלנים פוליטיים השוואתיים וכן לתנועות שמאל חברתי, שמבקשות לקדם שינוי של הסדר הכלכלי המקומי. בפרט נשאלת השאלה אם העמדה של פולני מציעה אלטרנטיבה משכנעת לפרדיגמה המרקסיסטית הרואה במעמדות – מעמד העובדים ומעמד בעלי ההון – את השחקנים הראשיים בדרמה הקפיטליסטית. אף שפולני הושפע רבות מן המסורת המרקסיסטית, ממשיכו ופרשניו חלוקים בנוגע לשאלה זו.² קריאה בהתמורה הגדולה מובילה למסקנה שפולני אינו מקבל את הנחות היסוד המרקסיסטיות בדבר תפקידם ההיסטורי של המעמדות בעיצוב הקפיטליזם: "אינטרסים

2 שאלת היחסים בין המרקסיזם ובין התזה של פולני היא נושא מורכב וטעון בקרב התאורטיקנים של השמאל הסוציאליסטי והסוציאל-דמוקרטי. יש פרשנים שתופסים אותו כממשיך דרכו של מרקס (Lacher, 2019). אחרים ממקמים אותו במרכז הפוליטי (Block & Somers, 2016). בנושא זה ראו את הביקורת של יאיר קלדור על ספרו של פולני מנקודת מבט מרקסיסטית (קלדור, 2021).

כלכליים צרופים אינם יכולים להיות הסבר מספק לשום תהליך חברתי ארוך טווח", הוא כותב בקצרה וחד־משמעית (פולני, 2020, עמ' 153). לקביעתו כי אי־אפשר לקבל את הפרדיגמה המרקסיסטית כהסבר להיסטוריה של הקפיטליזם העכשווי מציג פולני שני נימוקים.

ראשית, הוא מערער על כיוונו של הקשר הסיבתי בין האינטרסים של הקבוצות החברתיות מצד אחד ובין הסדר הכלכלי מצד שני. הקבוצות החברתיות, הוא טוען, אינן רק מעצבות את הסדר הכלכלי – הן גם התוצר שלו. פולני דוחה את תאוריית משאבי הכוח (power resources theory), המקובלת בקרב כלכלנים פוליטיים רבים (Korpi, 2006). לדבריו, הצלחתו של מעמד לממש את האינטרסים שלו אינה תלויה רק בעוצמתו הפוליטית אלא גם באופן שבו הוא והאינטרסים שלו משרתים את האינטרסים של קבוצות אחרות וצרכים חברתיים רחבים יותר. "היחסים בין המעמד לבין החברה בכללותה הם שקובעים, בסופו של דבר, את תפקיד המעמד במחזה, והצלחת המעמד נקבעת על פי ההיקף והמגוון של האינטרסים שהוא מסוגל לשרת, נוסף על האינטרסים שלו" (פולני, 2020, עמ' 156). המעמדות והקבוצות החברתיות אינם ההסבר למבנה החברתי־כלכלי, אלא הם מוסברים על ידיו.

יש להתעכב על טענה זו משום שהיא חושפת, לתפיסתי, את הרגישות ההיסטורית של פולני ואת הבנתו העמוקה ביחס לתהליכי שינוי מוסדיים, וכן את המגבלה של תאוריות מבניות – תאוריות מונחות עוצמה (power oriented theories) – לגבי תהליכים כאלה. תאוריות מונחות עוצמה מסבירות היטב את היציבות של סדרים כלכליים, אך הן מתקשות להסביר את השינויים בסדרים כלכליים. פולני עומד על כך:

[הגישה המעמדית] מניחה את קיומם הנתון של המעמדות, והדבר אפשרי רק בחברה שחסינה מפני הרס. היא אינה מביאה בחשבון את השלבים הגורליים בהיסטוריה שבהם ציוויליזציה מתמוטטת או משנה את צורתה, שלבים שבהם בדרך כלל, ולעיתים בתוך זמן קצר מאוד, קמים מעמדות חדשים מתוך חורבות המעמדות הישנים. (פולני, 2020, עמ' 156)

את הביקורת של פולני על התאוריות המבניות אפשר לנסח באופן הבא: אם בכל רגע נתון השחקן החזק יכול לשלוט במצב הדברים, אז השחקן החזק ישמור תמיד על מעמדו ההגמוני – אבל בפועל שינויים מתרחשים; נוצרים שחקנים חזקים חדשים, והוותיקים מאבדים את עוצמתם. גישות מונחות עוצמה מניחות קשר סיבתי בין עוצמת השחקנים החזקים לתהליך השינוי: לכן המנצחים יזוהו בדיעבד תמיד כסוכני השינוי. אבל בפרשנות כזאת החוקר עלול להחמיץ קשר סיבתי הפוך, שבו השחקן החזק אינו זה שזים את השינוי אלא הוא תוצאתו של השינוי. פולני מצביע על כך שהגישות המעמדיות נוטות לייחס לקבוצות חברתיות חשיבות היסטורית גדולה מכפי שיש להן. קשה לקבוע אם ביקורת זו מכוונת נגד מרקס או נגד חוקרים אחרים שאימצו את נקודת המבט המעמדית. לדעתי, הביקורת של פולני רלוונטית בהחלט לגבי גישות מונחות עוצמה עכשוויות כמו זו של וולטר קורפי (Korpi, 2006), המאמצת את נקודת המבט המעמדית מבלי לאמץ את התפיסה ההיסטורית הדיאלקטית. התוצאה היא גישה כלכלית־פוליטית מכניסטית שמניחה קשר סיבתי פשוט בין יחסי הכוח המעמדיים לאופיו של המשטר הקפיטליסטי.

הנימוק השני לדחייתו של פולני את הפרדיגמה המעמדית נעוץ באופי היחסים בין עבודה להון. המסגרת המושגית של התנועה הכפולה וההדגשה של שסעים פנימיים וקונפליקטים פנים-מעמדיים מאפשרת מרחב גדול יותר למה שקרוי בתאוריה המוסדית-היסטורית (historical institutionalism) תוצאות בלתי מתוכננות של שינוי חברתי (unintended consequences). לפי תאוריה זו, מעת לעת מתרחשים רגעים "גורליים" של שינוי שתוצאתם אינה ניתנת לגמרי להסבר על בסיס יחסי הכוח הקודמים להם; אלה הן נקודות המפנה ההיסטוריות, critical junctures (Capoccia, 2016). בנקודות זמן אלו לשום קבוצה חברתית או שחקן אין שליטה מלאה על שרשרת הסיבתיות ההיסטורית, המורכבת מאירועים שחלקם מקריים ובלתי ניתנים לחיזוי. תהליכים אלו יכולים להחליש קבוצות חברתיות קיימות וליצור קבוצות חדשות.

יש להדגיש כי עקרון התנועה הכפולה אינו עומד בסתירה למסגרת תאורטית מעמדית. את תנועת המסחר אפשר לקרוא כתוצאה של עוצמתו של ההון, ואת תנועת הנגד של ההגנה החברתית אפשר לקרוא כתוצאה של האינטרסים של העובדים. המשטר הקפיטליסטי, לפי גישה זו, הוא תוצאה של מאבק בין שני כוחות היסטוריים: העבודה וההון. אך בהתמורה הגדולה פולני דוחה פרשנות זו. לטענתו, "גם העסקים הקפיטליסטיים עצמם נזקקו להגנה מפני פעולתו הבלתי מרוסנת של מנגנון השוק" (פולני, 2020, עמ' 188). טענה זו של פולני זכתה לחיזוק במחקר בשנים האחרונות. חוקרים הראו כי המסגרת התאורטית המניחה מאבק מעמדי אינה מצליחה להסביר את תהליך ההקמה והעיצוב של משטרי רווחה במדינות שונות, וכי במקרים רבים בעלי העסקים – המעמד הקפיטליסטי – תומכים במשטרי רווחה נדיבים יותר (Iversen, 2005; Mares, 2003; Swenson, 2002). יתר על כן, תנועת הנגד של הגנה חברתית אינה מגינה מפני כוחות השוק רק על העובדים אלא גם על העסקים. ידוע כי מדינות תומכות בעסקים במסגרת מדיניות פיתוח, ובתקופה של משברים הרשויות מספקות אשראי זול לעסקים וניזילות לבנקים פרטיים כדי למנוע קריסה של המערכת הכלכלית. ממצאים אלו חותרים תחת ההנחה שהמסחר הוא אינטרס עסקי ואילו ההגנה החברתית היא אינטרס של העובדים. החלוקה בין מחנה המסחר למחנה ההגנה החברתית חוצה מעמדות וסקטורים, ועובדה זו מחלישה את כוח ההסבר של תאוריות מבניות, או לכל הפחות מסיטה את מבטו של המחקר אל אותם מקרים המצביעים על פערים בין פרשנויות מכניסטיות של התאוריות המעמדיות ובין המציאות הכלכלית.

סוכני השינוי

אולם אם כל מה שאפשר ללמוד מן התמורה הגדולה הוא שהמציאות מורכבת יותר מן התאוריה, לא היה בכך חידוש. הרי גם בקרב חוקרים מרקסיסטיים אפשר למצוא הכרה באופי הדיאלקטי של המשטר הקפיטליסטי ובקיומן של תוצאות לא מתוכננות. השאלה היא אם פולני מציב תאוריה אלטרנטיבית המאפשרת הבנה של הכוחות המניעים את תנועת הנגד לכלכלת השוק. במילים אחרות, אם העובדים אינם הסוכנים של תנועת הנגד – מיהם הסוכנים שלה? לפולני אין תשובה פשוטה לשאלה זו. כפי שטען אחד מפרשניו, הגישה "הפונקציונלית והאורגנית" שלו מקשה עליו לזהות את סוכני תנועת הנגד (Levien, 2007, p. 120). למרות זאת, אני סבור כי אפשר למצוא מתוך הטקסט תשובה לשאלה הזאת, ולו

תשובה חלקית. תנועת הנגד לתהליך המסחור, כותב פולני, נוצרה במרחבים חברתיים רבים ושונים זה מזה, והיא נבעה מצורות שונות של היגיון חברתי ופוליטי:

המגוון העצום של צורות שבהן הופיעו תנועות הנגד ה"קולקטיביסטיות" לא בא מהעדפה כלשהי של הסוציאליזם או הלאומיות בקרב בעלי אינטרסים מתואמים; הוא נבע רק מהקשת הרחבה של אינטרסים חברתיים חיוניים שנפגעו ממנגנון השוק המתפשט. הדבר מסביר את התגובה הכמעט אוניברסלית שעוררה התרחבותו של המנגנון הזה, תגובה שהייתה בעלת אופי מעשי בעיקרה [...]. לא היה מקום לשום דעה קדומה שלפי הליברלים מתגלמת בכוח האידיאולוגי שביסוד ההתפתחות האנטי-ליברלית. (פולני, 2020, עמ' 146)

פולני מדגיש את "המגוון המפליא" של צורות התנגדות כדי להחליש את התזה הליברלית בדבר קיומה של "קנוניה קולקטיביסטית", שלפיה מקור ההתנגדות לקפיטליזם הוא קובץ סוציאליסטים עיוורים מאידאולוגיה. לטענתו, תנועת הנגד נבעה מלמטה, מן האנשים הפשוטים בדרגים נמוכים, בינוניים וגבוהים הפועלים לשם "פתרון בעיות" הנובעות ממגמת המסחור (פולני, 2020, עמ' 148). אין מדובר רק בעובדים, אלא גם ב"איכרים, תעשיינים, וואליטה אגררית" (Goodwin, 2018). אך הוא מדגיש את המגוון של מרחבי ההתנגדות גם כדי להחליש את התזה המרקסיסטית שלפיה המעמד הקפיטליסטי קידם את המסחור והתנגד לתנועות הנגד. גם לקפיטליסט יש תמריץ להגן על העובדים, כפי שמתאר זאת אחד הפרשנים של פולני: "בעלי הון זקוקים לכוח עבודה חי, בריא, בעל השכלה, יציב ומתרבה, וכדי להשיג את המטרות האלה הם יתמכו בשמחה בהרחבת המוסדות המגבילים את השוק" (Dale, 2010, pp. 75–76). הקואליציות שקידמו את תנועות הנגד חוצות מעמדות, סקטורים ותחומי מדיניות, והרכבן תלוי בתנאים ובנסיבות המקומיות.

אך פולני הולך צעד אחד נוסף כדי להסביר את הדינמיקה המתמרצת את יצירתן של קואליציות מקומיות, על אף ניגודי האינטרסים הנובעים משאלות של חלוקת משאבים וחלוקה מחדש. בהתמורה הגדולה הוא משתמש במונח "חברה" – society – לתיאור היחידה הקולקטיבית הנפגעת מתהליך המסחור ומגיבה לו. החברה, לתפיסתו של פולני, היא שחקן בעל אינטרסים, העדפות ויכולת פעולה. משום כך, סוציולוגים רבים תופסים את הגותו כפונקציונליסטית. ואכן, פולני מתאר את האופן שבו החברה מגיבה לתהליכי המסחור, אך הוא לא תמיד טורח לציין מהו המנגנון המביא לתגובה זו.

קריאה מדוקדקת יותר של הטקסט מובילה למסקנה שפולני משתמש במונח "חברה" כדי לדבר על המדינה. הוא מספר סיפור שבו המסגרת המדינתית – הטריטוריאלי – היא שנפגעת מן הליברליזציה הפיננסית, והיא זו גם שמגיבה בתנועת הנגד. במסגרת תקן הזהב, "המדינה הייתה נתונה ללחץ באופן סביל לא פחות ממה שיזמה לחץ באופן פעיל". בתגובה ללחץ החיצוני, "המנגנון הפנימי של המדינה [...] העביר את הלחץ מהשדה הכלכלי לשדה הפוליטי, ולחץ" (פולני, 2020, עמ' 207). המדינה קידמה את תהליך המסחור של כוח העבודה ושל האדמה כדי להתמודד עם הלחצים החיצוניים, אולם בד בבד הלחצים החיצוניים יצרו "סולידריות לאומית" שכללה את "העסקים והמפלגות, התעשייה והמדינה" (עמ' 207). משום כך, כותב פולני, "ההגנה על החברה מוטלת בראש וראשונה על כתפי השליטים" (עמ' 165).

אם כן, הסיפור של פולני נסב סביב הציר בין המקומי או הלאומי ובין הגלובלי. את התאוריה הכלכלית הפוליטית שלו יש להבין כתאוריה המבקשת לקשר בין הזירה המקומית לזו הבינלאומית. בסיפור הזה, המעמדות והקבוצות החברתיות ממלאים תפקיד של שחקני משנה: "הסיבה הראשונית להתרחשות השינוי היא פעולתם של כוחות חיצוניים. החברה נשענת על הכוחות הפנימיים רק כמנגנון לביצוע השינוי. ה'אתגר' הוא של החברה כמכלול; 'המענה' ניתן באמצעות קבוצות, מגזרים ומעמדות" (פולני, 2020, עמ' 153; ההדגשה במקור).

אפילוג: מדוע פולני נעשה פופולרי כיום

רבים בשמאל החברתי רואים בפופולריות הגואה של פולני איום, ובמידה רבה של צדק. פולני מערער על הנחות יסוד מרקסיסטיות, ולכן גם על רבות מהנחות היסוד של הפוליטיקה הסוציאליסטית; הוא דוחה את ההיגיון המעמדי של הפעולה הפוליטית בשדה החברתי; הוא פרגמטיסט, איש מרכז מובהק, ובמידה רבה אף שמרן. הוא חושש מאוד מהסלמה של קונפליקטים מעמדיים משום שאלו עלולים להוביל למשבר עמוק ולעלייה של כוחות רדיקליים משמאל ומימין. התמורה הגדולה הוא ספר המתאר את כלכלת השוק כ"טחנה שטנית", אך המונח "אי-שוויון" (inequality) אינו מופיע בספר ולו פעם אחת; בעיית אי-השוויון מטרידה את פולני פחות מבעיית היציבות. זו כפי הנראה הסיבה להדרתו מן השיח החברתי לאחר פרסום ספרו. אך זו גם הסיבה לגילוי מחדש.

מאז שנות השמונים של המאה ה-20 עבר הקפיטליזם הגלובלי גל נוסף של תמורה גדולה. התמורה הגדולה של המאה ה-20 התרחשה בזירה הגלובלית והמקומית, בתחומי מדיניות שונים – אמצעי הייצור, ואיתם יחסי הייצור, עברו שינוי כאשר התעשייה המסורתית הוחלפה בתעשיית הידע; הפיצול בתוך כוח העבודה העמיק, וחתר תחת תנאי האפשרות של הסולידריות המעמדית; תנועות השמאל המסורתיות איבדו מעוצמתן ומהשפעתן לטובת תנועות שמאל חדשות שהתבססו על ערכים פוסט-חומריים. בזירה הגלובלית, ארצות הברית הלכה ואיבדה את מעמדה ההגמוני, ואיתו את יכולתה להסדיר את המשטר הבינלאומי של הליברליזם המשוזר. הכלכלה הבינלאומית הפכה לזירה תחרותית הרבה יותר ויציבה הרבה פחות. לאחר כארבעה עשורים של צמיחה מהירה למדי, הקפיטליזם העולמי נכנס לעידן של משברים כלכליים וצמיחה איטית. תהליכי הגלובליזציה והליברליזציה הפיננסית של שנות השמונים, שהפכו את הדולר לסחורה פיקטיבית גלובלית, הובילו לסדרה של משברים גלובליים. משברים אלו, ובפרט משבר הקורונה, הבהירו כי הקפיטליזם העולמי יכול לתפקד כמערכת משוכללת ויעילה שביכולתה לצמצם דרסטית את הרעב הגלובלי ולהכפיל את האוכלוסייה העולמית, אולם בה בעת הוא מערכת פגיעה ורגישה לזעזועים. בתקופת משבר הקורונה, הפגיעה בשרשראות הייצור הגלובליות שהיו אחראיות לייצור כ-40% מן המוצרים שאנו צורכים, והקושי לשקמן, הראו כי השוק החופשי הגלובלי מתקשה מאוד לשקם את עצמו. מעל כל אלה מרחפת רוח הרפאים של משבר האקלים, שהאנושות ניצבת מולו חסרת אונים. אין דרך דרמטית פחות לתאר את המצב: הממצאים לגבי סכנותיו של משבר האקלים הולכים ומצטברים, אך היכולת של האנושות, של המדינות ושל הארגונים הבינלאומיים לנקוט פעולה קולקטיבית של ממש לגבי מוגבלת מאוד.

במציאות הכלכלית הזאת קל להבין את העניין ההולך וגובר שרבים מוצאים בספרו של פולני. הספר מספק לנו את השפה לתאר את הסכנות, הסיכונים והאיזמים הנובעים מן המשטר הכלכלי הקפיטליסטי בעידן המשברים הגלובליים. כמו במצב שתיאר פולני, הסכנה הנשקפת כיום למרקם האנושי נובעת מחוסר היכולת של החברות האנושיות המאורגנות במדינות טריטוריאליות, על פי היגיון פוליטי לאומי, להסדיר את הכלכלה הגלובלית. בתנאים אלו, קונפליקטים של חלוקת משאבים בזירות המקומיות מתנהלים בתוך הספינה הפגועה של הכלכלה הגלובלית. השאלה הדחופה, לדידו של פולני, אינה חלוקת משאבים שוויונית יותר בכל מדינה ומדינה בנפרד, אלא פתרון הבעיות של הקפיטליזם בזירה הגלובלית. הוא מפנה את תשומת ליבה של הקוראת לעובדה שמשטר היפר-קפיטליסטי גלובלי שאינו נתון לרגולציה יביא לכרסום המוסדות והתשתיות הפיזיים, החברתיים והפוליטיים המאפשרים את קיומו בטווח הארוך. את המסר הזה שולח פולני בקפסולה מן העבר אל הליברטריאנים המאמינים בשוק שמסדיר עצמו, אולם גם אל תנועות השמאל המחפשות את הפתרון בפוליטיקה מעמדית ומקומית.

מקורות

- זכים, מיכאל. (2020). הון אנושי: מחשבות על התמורה הגדולה. בתוך קרל פולני, התמורה הגדולה: המקורות המדיניים והכלכליים של זמננו (עמ' 9-20). מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- מרקס, קרל. (1953). הקפיטל (כרך א; בתרגום צבי אריה וויסלבסקי ויצחק מן). ספרית פועלים השומר הצעיר.
- סיטבון, עופר. (2020). כלכלה ופוליטיקה במאה העשרים ואחת: הנביא קרל פולני. בתוך קרל פולני, התמורה הגדולה: המקורות המדיניים והכלכליים של זמננו (עמ' 285-306). מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- פולני, קרל. (2020). התמורה הגדולה: המקורות המדיניים והכלכליים של זמננו (בתרגום שונמית ליפשיץ). מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- קלדור, יאיר. (2021, 9 בנובמבר). [אנחנו צריכים לדבר על קרל פולני](#). פיגומים.
- Block, Fred, & Margaret R. Somers. (2016). *The power of market fundamentalism: Karl Polanyi's critique*. Harvard University Press.
- Bohle, Dorothee, & Bela Greskovits. (2012). *Capitalist diversity on Europe's periphery*. Cornell University Press.
- Calomiris, Charles W., & Larry Neal. (2013). History of financial globalization: Overview. In Gerard Caprio (Ed.), *Handbook of key global financial markets, institutions, and infrastructure* (pp. 3-14). Elsevier.
- Capoccia, Giovanni. (2016). Critical junctures. In Orfeo Fioretos, Tulia G. Falleti, & Adam Sheingate (Eds.), *The Oxford handbook of historical institutionalism* (pp. 95-108). Oxford University Press.
- Dale, Gareth. (2010). *Karl Polanyi: The limits of the market*. Polity Press.

- Fraser, Nancy. (2014). Can society be commodities all the way down? Post-Polanyian reflections on capitalist crisis. *Economy and Society*, 43(4), 541–558.
- Fraser, Nancy. (2017). *Why two Karls are better than one: Integrating Polanyi and Marx in a critical theory of the current crisis* (Working Paper 1/2017). Der DFG-KollegforscherInnengruppe Postwachstumsgesellschaften.
- Gemici, Kurtuluş. (2008). Karl Polanyi and the antinomies of embeddedness. *Socio-Economic Review*, 6(1), 5–33.
- Goodwin, Geoff. (2018). Rethinking the double movement: Expanding the frontiers of Polanyian analysis in the global south. *Development and Change*, 49(5), 1268–1290.
- Iversen, Torben. (2005). *Capitalism, democracy, and welfare*. Cambridge University Press.
- Iwamoto, Takekazu. (1995). The Keynes plan for an international clearing union reconsidered. *Kyoto University Economic Review*, 65(2 (139)), 27–42.
- Korpi, Walter. (2006). The power resources model. In Christopher Pierson and Francis Geoffrey Castles (Eds.), *The welfare state reader* (pp. 76–88). Polity.
- Lacher, Hannes. (2019). Karl Polanyi, the “Always-embedded market economy,” and the re-writing of the great transformation. *Theory and Society*, 48(5), 671–707.
- Levien, Michael. (2007). India’s double-movement: Polanyi and the national alliance of people’s movements. *Berkeley Journal of Sociology*, 51, 119–149.
- Mares, Isabela. (2003). *The politics of social risk: Business and welfare state development*. Cambridge University Press.
- Mehrling, Perry. (2010). *The new Lombard street: How the Fed became the dealer of last resort*. Princeton University Press.
- Obstfeld, Maurice. (2021). Trilemmas and tradeoffs: Living with financial globalization. In Steven J. Davis, Edward S. Robinson, & Bernard Yeung (Eds.), *The Asian Monetary Policy Forum: Insights of central banking* (16–84). World Scientific Publishing.
- Scheiring, Gábor, & Kristóf Szombati. (2020). From neoliberal disembedding to authoritarian re-embedding: The making of illiberal hegemony in Hungary. *International Sociology*, 35(6), 721–738.
- Swenson, Peter. (2002). *Capitalists against markets: The making of labor markets and welfare states in the United States and Sweden*. Oxford University Press.